

**ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՀՆԱՏԻՊ, ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԳՐՔԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ**

Բանալի բառեր՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Մատենադարան, Մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարան, Սևանի վանքի գրադարան, Մուշեղ Գասպարյան, «Հյուսիսափայլ», «Կռունկ Հայոց աշխարհին», «Արարատ»:

Keywords: Matenadaran of the Mother See of Holy Etchmiadzin, scientific library of the Pedagogical University, Sevan Monastery Library, Mushegh Gasparyan, “Hyusisapail,” “Krunck Hayots Ashkharin,” “Ararat.”

1921 թ.-ին Էջմիածնի Մայր Աթոռի Ճեմարանի գրադարանը կազմաքանդվել է: Այդտեղ հավաքված գրքերի հավաքածուն բաժան-բաժան է արվել: Դրանց մի զգալի մասը, շուրջ 4200 օրինակ հայերեն և ռուսերեն գրքեր, 800 օրինակ 15 անուն ամսագրեր, հանդեսներ տեղափոխվել են 1922 թ.-ի նոյեմբերի 7-ին բացված Երևանի մանկավարժական ինստիտուտ (2000 թվականից՝ համալսարան): Մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարանի գրապահոցում Մայր Աթոռից բերված հնատիպ և հազվագյուտ գրքերը մի քանի անգամ հաշվառվել ու համարակալվել են տարբեր դասիչներով: Այդ համարակալումներն ավելի ուշ ջնջվել են և միասնական համարակալում ստացել: Հայերեն գրքերն ստացել են 1-ից 2500, ռուսերեն գրքերը՝ 1-ից 1800 և հայերեն հանդեսներն ու ամսագրերը՝ 1-ից 800 գույքահամարները: Ընթաց, 1960-1970-ական թվականներին, բուկինիստական գրախանութից գնվել կամ արտասահմանում հրատարակված գրքեր են նվեր ստացվել, որոնք ևս ներառվել են Մայր Աթոռի Մատենադարանից բերված գրքերի հավաքանիում, ինչի հետևանքով տեղի է ունեցել նախնական քանակի ավելացում: Օրինակ, գնվել են Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի, Ողբ հայրենասերի» [գր., գույք., 608] վեպի թիֆլիսյան 1859 թվականի առաջին հրատարակությունը, Բաբելի «Խենթը» [գր., գույք., 3912] վեպի Շուշիի առաջին հրատարակությունը և այլ գրքեր, ինչպես նաև 1920-1960-ական թվականներին Հայաստանում և Հայաստանի սահմաններից դուրս հրատարակված գրքեր: Այդպիսի գրքերի թիվն ընդհանուր հավաքածուում 300-ից չի անցնում:

Հնատիպ և հազվագյուտ գրքերը Մանկավարժականի գրադարան է բերել նորաբաց ինստիտուտի գրադարանի գրադարանապետ, կարգալույծ քահանա Մուշեղ Գասպարյանը¹:

Գիտական գրադարանի հնատիպ գրքերը

Գրադարանում մինչև 1800 թվականը տպագրված հնատիպ գրքերը թվով 27 է՝ հայերեն 26, ռուսերեն մեկ օրինակ: Ամենահին գիրքը 1669 թվականին Ամստերդամում Ոսկան Երևանցու տպագրած Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ն է [գր., գույք., 178]: Հաջորդ երկու

¹ **Մուշեղ Գասպարյան**, Խաչատուր Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարանի գրադարանապետ (ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ են, պաշտոնավարել է 1922-1939 թվականներին): Նրա ջանքերով 1923 թվականին Մայր Աթոռի Մատենադարանից մանկավարժական ինստիտուտ է բերվել շուրջ 5000 օրինակ հայագիտական, մանկավարժական, հոգեբանական, փիլիսոփայական, գեղարվեստական հայերեն, ռուսերեն, օտարալեզու գրքեր և հայկական հայտնի հանդեսների հավաքանիներ: 1930-ական թվականների կեսերին գործուղվել է Մոսկվա, հանդիպել ԽՍՀՄ լուսավորության նախարարության գրադարանների գծով պատասխանատու Նադեժդա Կրուպսկայայի հետ, խնդրել Մանկավարժական ինստիտուտի գրադարանին տպագիր արտադրանքի պարտադիր օրինակ ստանալու իրավունք վերապահել: Այդ հանդիպումից հետո, 1937-1939 թվականներին ինստիտուտի գրադարանը եղել է գրադարանների այն ցուցակի մեջ, որոնք ստանում էին անվճար և վճարովի պարտադիր օրինակներ Մոսկվայի և Երևանի գրապալատների միջոցով:

գրքերն էլ Ամստերդամում 1713 և 1716 թվականներին Ղուկաս դայիր Վանանդեցու հրատարակած «Հայելի Աստուածաշունչ հին կտակարանի» [գր., գույք., 4818] և «Պատկերասեր պատկերատեաց» [գր., գույք., 3562] գրքերն են: Հնատիպ գրքերի թվում են Ներսես Շնորհալու, Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Ջահկեցու, Միմեոն Երևանցու գրքերը: Այստեղ առկա են Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր-աբբահայր Մխիթար Սեբաստացու «Բառգիրք Հայկազեան» գրքի առաջին-երկրորդ հատորները, նույն միաբանության անդամ Հայր Միքայել վարդապետ Չամչեանցի «Պատմութիւն Հայոց»-ի Բ, Գ հատորները, «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» գիրքը:

Հնատիպ գրքերը տպագրվել են Ամստերդամում, Վենետիկում, Կ.Պոլսում, Մադրասում, Էջմիածնում, Սանկտ Պետերբուրգում:

Գիտական գրադարանի հայերեն լեզվով հազվագյուտ գրքերը

Հնատիպ գրքերից բացի տասնյակ անգամներով ավելի են 1801-1920 թվականներին հրատարակված գրքերը:

Գրքերի ութսուն տոկոսի վրա որևէ նշում չկա դրանց պատկանելության վերաբերյալ:

Գրքերի մի մասի վրա առկա են գրադարանային երեք տեսակի կնքադրոշմներ: Դրանցից երկուսը օվալաձև են, երրորդը՝ կլոր: Առաջինի վրա կա «Հ[ոգեւոր] ճեմ[արան] Մ[այր] Ա[թոռ] Ս[ուրբ] Էջմիածնի Մատեն[ա]ղ[ա]ր[ա]ն, 1874-1888», երկրորդին՝ «Կնիք Մատենադարանի Ս[րբ] Ս[ուրբ] Էջմիածնի, 1888», երրորդի վրա՝ «Էջմիածնի հոգեվոր ճեմարան» (վերջինիս կենտրոնում նաև նույնը ռուսերեն) գրառումները: Կնիքադրոշմները գրքերի տիտղոսաթերթերին կամ էջերի վրա որևէ պայմանական տեղում չեն դրվել: Դրանք դրվել են տիտղոսաթերթի տարբեր մասերում, ինչպես նաև գրքի տարբեր էջերի տարբեր մասերում, երբեմն՝ գլխավայր: Սրանից բացի մի շարք գրքերի վրա առկա է այսպիսի գրառում. «Ի գրոց ճեմարանի Ս.Էջմիածնի» [գր., գույք., 174]: Շատ գրքերի վրա առկա են հեղինակային նվիրատվական հիշատակագրություններ [Պետրոսյանց, Միրեկանյան, 2019, 92-113]:

Գրքաքանակի մեջ կան նաև Սևանի մենաստանի գրադարանին պատկանած գրքեր: Դրանցից երեքի վրա առկա է Ամասիայի և Մարզվանի Յովհաննես Արքեպիսկոպոս Սեբաստացու աշակերտ Մանուել վարդապետ Կիւմիշխանեցու հիշատակագրությունները՝ արված 1829 թվականի նոյեմբերի 1-ին²: Երուսաղեմի Սրբոց Յակովբեանց տպարանում 1850 թվականին տպագրված «Մեկնութիւն Թղթոյն Պօղոսի առ Եփեսացիս» գրքի տիտղոսաթերթի հաջորդ երեսին առկա է Հարություն վարդապետ Չատրեան-Մարջանեանցի հիշատակագրությունը [գր., գույք., 377]:

Սևանի գրապահոցի գրքերից երկուսի կազմի կոնակին առկա է. «Ի գրեանց գրատան անապատին Սեւանա» մակագրությունը: Այդ գրքերն ունեն 33 [գր., գույք., 665] և 73 [գր., գույք., 512] գույքահամարները: Սևանի մենաստանի գրապահոցում ևս առկա են հեղինակային նվիրատվությամբ գրքեր:

Մանկավարժականի գրադարանում առկա 1805 թվականին Կոստանդնուպոլսում տպագրված Աստվածաշնչի տիտղոսաթերթին [գր., գույք., 391] և 977 էջի վերին աջ անկյունում դրված է «Ներսիսեան դպրանոց» կնքադրոշմը: Այդ կնքադրոշմն առկա է նաև Գարեգին վ[արդապետ] Սրուանձտեանցի «Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ: Մասն առաջին» (Կ.Պոլիս, 1879) գրքի [գր., գույք., 3051] վրա: Այդ նույն գրքի տիտղոսաթերթին առկա են «Ս.Ղուկասեան, գրավաճառ, Կ.Պոլիս» հայերեն և անգլերեն, «Թիֆլիսի հայկական բանվորակ[ան] ֆակուլտ[ետի] գրադարան» դրոշմակնիքներ, վերջինս՝ նաև բազմաթիվ գրքերի վրա: «Տասնամեակ Սուրբ Գալիանեան հայ օրիորդաց միջնակարգ ուսումնարանի» (Թիֆլիզ, տպարան Յակոբ Մարտիրոսեանցի, 1879)

² Հիշատակագրությունները տե՛ս նշված հոդվածում Պետրոսյանց Տ., Միրեկանյան Տ., Հնատիպ, հազուագիւտ, սովորական տպագիր գրքերի ձեռագիր յիշատակարանները պատմական սկզբնաղբիւր, «Էջմիածին», 2019, № 6, էջ 92-113:

գրքի վրա առկա է «Մատենադարան Գր[իգոր] Խալաթեանց» [գր., գույք., 530] դրոշմակնիք: Այս դրոշմակնիքն առկա է շատ գրքերի վրա: Տասնյակ գրքերի վրա առկա են տարբեր եկեղեցականների, ցավոք, անընթեռնելի դրոշմակնիքներ:

Սևանի անապատի, Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիսի բանֆակի, Սուրբ Գայանյան օրիորդաց դպրոցի գրապահոցների, այլ անհատների, եկեղեցականների գրքերը հավանաբար նախ հայտնվել են Մայր Աթոռի Մատենադարանում, ապա մյուս գրքերի հետ փոխադրվել Մանկավարժական համալսարանի գրադարան:

Հայերեն հանդեսներ և պարբերականներ

Բավականին հարուստ է հայերեն հանդեսների, օրագրի-ամսագրերի բաժինը, հաշվվում է ավելի քան 800 օրինակ:

Այս բաժնում ժամանակագրորեն ամենահին օրգանը «Հյուսիսափայլ» օրագրի 1858-1862 թվականների համարներն են: Ժամանակագրորեն երկրորդը «Կոունկ Հայոց աշխարհին» օրագիրն է, առկա են օրագրի 1860-1863 թվականների համարները: Ժամանակագրորեն երրորդը Մայր Աթոռի կրոնական, պատմական, բանասիրական, բարոյական «Արարատ» ամսագիրն է: Առկա են ամսագրի 1868-1910 թվականների համարները:

Առկա են նաև

«Փորձ» հանդեսի 1876-1881 թվականների համարները,

«Արձագանք» շաբաթաթերթի 1882-1891 թվականների համարները,

«Բազմավեպ» գիտական հանդեսի 1888-1896 թվականների համարները,

«Մուրճ» ամսագրի 1889-1906 թվականների համարները,

«Լումայ» երկամսյա հանդեսի 1896-1905 թվականների համարները,

«Հանդես ամսօրեայ» արվեստագիտական հանդեսի 1894-1914 թվականների համարները,

«Ազգագրական հանդես» եռամսյա պարբերականի 1898-1916 թվականների համարները,

«Տարագ» շաբաթաթերթի 1897-1902 թվականների համարները,

«Գեղարվեստ» պատկերազարդ ամսագրի 1908-1917 թվականների համարները:

Բաժնում առկա են նաև «Մեղու», «Արաքս» և այլ պարբերականների հավաքանիքները:

Թվարկված պարբերականների վրա որևէ նշում և դրոշմակնիք չկա:

Գիտական գրադարանի ռուսերեն հազվագյուտ գրքերը

Չափազանց հարուստ է գրադարանի ռուսալեզու հազվագյուտ գրքերի բաժինը: Առկա է 1775 թվականին Սանկտ Պետերբուրգում տպագրված մեկ հնատիպ³ և չորս հազարից ավելի պատմագիտական, հոգեբանական, մանկավարժական, գեղարվեստական գրքեր: Թեև մեկ՝ 1914 թվականին Մոսկվայի «Միք» հրատարակչության տպագրած պրոֆեսոր Էռնստ Մեյմանի փորձարարական մանկավարժությանը նվիրված դասախոսությունների գրքի վրա է առկա Էջմիածնի ճեմարանի առաջին կնիքը⁴, բայց դրանք այլ աղբյուրից, այդ քանակով չէին կարող մուտքագրվել Մանկավարժական համալսարանի գրադարան:

Այստեղ պահվում է Բրոքհաուզի և Եֆրոնի հանրագիտական բառարանի 1890-1907 թվականներին տպագրված 79 հատորները [գր., գույք., 5082-5157]: Ցավոք բացակայում են 18, 20, 47-րդ հատորները: Հայկական միացյալ գրադարանային համակարգում մեր երկրի գրադարաններից ոչ մեկում այս հանրագիտարանի այլ օրինակներ չեն նշվում:

³ **Архимандрит Иолнномъ Паичемъ** История разныхъ Славянскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ. Изъ тмы забвения изъята. Санкт Петербургъ, 1795. Тип. Корпуса Чужестранныхъ Единоверцов. Գույքահամար 1806. Չափերը՝ 19.6x13.5. Լավ վիճակ:

⁴ Մանկավարժականի գրադարան, գույքահամար 3884: St u Проф. Эрнстъ Мейманъ, Лекции по экспериментальной педагогикъ. 3-е издание. Переводъ подъ редакцией Н.Д.Виноградова. Томъ I. Физическое и духовное развитие дѣтей. Издание Миръ, Москва, 1914.

Էջմիածնական ծագումով առանձնանում է 1902-1909 թվականներին Սանկտ Պետերբուրգի Товарищества «Просвещение» տպարանում, ռուս սոցիոլոգ, հրապարակախոս Սերգեյ Նիկոլանիչ Յուժակովի խմբագրությամբ հրատարակված Большая Энциклопедия-ի ամբողջական 22 հատորները [գր., գույք., 5161-5201]: Նշենք, որ այս հանրագիտարանի 1902-1909 թվականների հրատարակության ամբողջական հավաքանի առկա է միայն Հայաստանի ազգային գրադարանում: Հայկական միացյալ գրադարանային համակարգի տեղեկատվության համաձայն այդ հրատարակության հավաքանիի 3,4,13-րդ հատորներն առկա են ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գրադարանում և 1, 3, 4, 7-րդ հատորները՝ Երևանի պետական համալսարանի գիտական գրադարանում:

Գիտական գրադարանի վերջին ձեռքբերումները

Վերջին 10 տարիներին հազվագյուտ գրքերի մասով եղել են նոր համալրումներ:

2013 թվականի հոկտեմբերին ՀՊՄՀ մանկավարժության ամբիոնի դասախոս Գրետա Հակոբյանը գիտական գրադարանին է նվիրել ֆրանսիացի բանաստեղծ, քաղաքական գործիչ, պատմաբան, դիվանագետ, Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամ Ալֆոնս Մարի Լուի Լամարթինի Բյուսելում 1841 թվականին տպագրված սովորածավալ հատորը: Ըստ Հայկական միացյալ գրադարանային համակարգի տեղեկատվության այդ գիրքը Հայաստանի գրադարանային համակարգում տվյալ հեղինակի ամենահին գիրքն է:

2015 թվականին Փարիզից ստացվել է կրոնագիտության դոկտոր Գաբրիել Վահանյանի անձնական գրադարանի մի մասնաքանակ: Այդ գրքերի շարքում էր ֆրանսիական Լարուս հանրագիտարանի 1877-1882 թվականների հրատարակության 13 հատորները, որ մուտքագրվել է գիտական գրադարանի հաշվեկշիռ [Արամյան, 2016, 7]:

Եղել են նաև այլ նվիրատվություններ:

Մայր Աթոռի Մատենադարանին պատկանած և 1922 կամ 1923 թվականներին Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան տեղափոխված ավելի քան 5000 օրինակ տպագիր նյութերը (գրքեր, հանդեսներ) առաջին հերթին փաստում են, թե ինչ հարուստ գիտական ժառանգություն է կուտակված եղել Մայր Աթոռի Մատենադարանում, որի ընդամենը մի մասն է հանգրվանել Մանկավարժական համալսարանի գրադարանում, և երկրորդ՝ թե ինչ հիշատակագրություններ, հեղինակային և այլ նվիրատվական հիշատակություններ են կրում դրանք իրենց վրա, որոնք իրենց հերթին պատմական կարևոր մշակութային արժեք են ներկայացնում:

SUMMARY

The scientific library of the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan is one of the unique institutions of Armenia, which stores the wealth of the Matenadaran of the Mother See of Holy Etchmiadzin: books and magazines. By the efforts of Mushegh Gasparyan, the Priest of the Congregation of the Mother See of Holy Etchmiadzin, the first head of the library of the Pedagogical Institute founded on November 7, 1922, about 5000 copies of books on the Armenian studies, history, psychology, pedagogy (according to the last two specialties, mainly Russian-speaking), as well as printed copies of the well-known magazines “Hyusisapail,” “Krunik Hayots Ashkharin,” “Ararat” and more than a dozen of other magazines were transferred to the library of the Pedagogical Institute from the disbanded Matenadaran of the Mother See of Holy Etchmiadzin during the same days.

On the cover page of a part of the books there is an oval seal of the library of the Seminary of the Mother See of Holy Etchmiadzin, on which there is a note of 1874-1888, as well as of 1888, and a number of books have commemorative notes of the authors or donors. There are books with memorable notes, which belonged to the library of the Sevan Monastery. There are 28 ancient books published before 1800 among the books.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արամյան Ս., Աստվածաբանության և կրոնագիտության եզակի գրքեր՝ գրադարանին // Մանկավարժական համալսարան, 2016, № 10, 13 սեպտ., էջ 7:
2. Պետրոսյանց Տ., Սիրեկանյան Տ., Հնատիպ, հագուագիւտ, սովորական տպագիր գրքերի ձեռագիր յիշատակարանները պատմական սկզբնաղբիւր // Էջմիածին, 2019, № 6, էջ 92-113:
3. ՀՊՄՀ գր., գույք. 608:
4. ՀՊՄՀ գր., գույք. 3912:
5. ՀՊՄՀ գր., գույք. 178:
6. ՀՊՄՀ գր., գույք. 4818:
7. ՀՊՄՀ գր., գույք. 3562:
8. ՀՊՄՀ գր., գույք. 174:
9. ՀՊՄՀ գր., գույք. 377:
10. ՀՊՄՀ գր., գույք. 665:
11. ՀՊՄՀ գր., գույք. 512:
12. ՀՊՄՀ գր., գույք. 391:
13. ՀՊՄՀ գր., գույք. 3051:
14. ՀՊՄՀ գր., գույք. 530:
15. ՀՊՄՀ գր., գույք. 5082-5157:
16. ՀՊՄՀ գր., գույք. 5161-5201: